

ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ВЕКТОРИ РЕФОРМУВАННЯ

Грищенко А.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент, викладач,
Київський професійно-педагогічний фаховий коледж
ім. А. Макаренка*

ORCID: 0009-0000-3529-0472

e-mail: anatoliy.pravo@gmail.com

Грищенко А.І. Вища юридична освіта в Україні: вектори реформування.

Вказується, збройна агресія російської федерації проти України, що триває вже третій рік, та прогрес євроінтеграційних процесів, які відбуваються в нашій державі, вимагають подолання викликів у сфері вищої юридичної освіти. Один із важливих таких викликів – збільшення попиту з боку роботодавців на кваліфікованих випусників вищих навчальних закладів, які мають сучасну теоретичну та практичну підготовку у галузях податкового, адміністративного, договірного, господарського та корпоративного права. При цьому, високим попитом серед роботодавців користуються фахівці, які мають спеціалізацію у сфері корпоративних відносин, для юридичного супроводу підприємницької діяльності міжнародних корпорацій, що працюють в аграрному та інших секторах української економіки; участі в міжнародних і національних арбітражних і господарських судах при розгляді корпоративних спорів в інтересах компаній, які не виконують зобов'язань на користь контрагентів, що підтримують стосунки з державою-агресором або підсанкційними особами; судового захисту корпоративних прав іноземних і вітчизняних інвесторів; захисту в міжнародних арбітражах інтересів українських господарських товариств, які здійснюють поставки речового майна для Збройних сил України при порушенні зобов'язань перед ними іноземними компаніями; участі в судових процесах щодо стягнення коштів та інших активів із підсанкційних осіб на користь України або її суб'єктів господарювання тощо.

У статті розглянуто шляхи реформування вищої юридичної освіти в умовах збройної агресії російської федерації проти України, а також прогресу її євроінтеграції до Європейського Союзу. Проаналізовані сучасні вимоги роботодавців до випусників-юристів вищих навчальних закладів. Обґрунтовані вектори реформування освітнього процесу, зокрема, із курсу корпоративного права, шляхом впровадження інноваційних освітніх програм, які відповідають міжнародним світовим стандартам, в тому числі вимогам ЄС у сфері вищої юридичної освіти. Обґрунтована необхідність розробки і використання міждисциплінарних освітніх програм для підготовки правників. Рекомендовано окремим розділом у цих програмах передбачити викладання курсу корпоративного права. Запропоновані теми з цього курсу, зокрема, корпоративне право в умовах воєнного стану; адаптація українського корпоративного законодавства до законодавства Європейського Союзу – стан та перспективи; вступ України до Європейського Союзу як чинник її перемоги над країною-агресором РФ та інші. Зроблено порівняльний аналіз директив і регламентів ЄС та українського законодавства, що регулюють корпоративні відносини.

Ключові слова. Корпоративне право, Європейський Союз, адаптація, модернізація, інновація, програма, юридична освіта, директива.

Hryshchenko A.I. Higher legal education in Ukraine: vectors of reforms.

It is indicated that the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has been going on for the third year, and the progress of European integration processes taking place in our country, require overcoming challenges in the field of higher legal education. One of the important such challenges is the increase in demand from employers for qualified graduates of higher educational institutions who have modern theoretical and practical training in the fields of tax, administrative, contractual, economic and corporate law. At the same time, there is a high demand among employers for specialists who

specialize in the field of corporate relations for legal support of the business activities of international corporations working in the agricultural and other sectors of the Ukrainian economy; participation in international and national arbitration and commercial courts in the consideration of corporate disputes in the interests of companies that do not fulfill their obligations in favor of counterparties that maintain relations with the aggressor state or sanctioned persons; judicial protection of corporate rights of foreign and domestic investors; protection in international arbitrations of the interests of Ukrainian business companies that supply material property for the Armed Forces of Ukraine in case of violation of their obligations to them by foreign companies; participation in legal proceedings regarding the recovery of funds and other assets from sanctioned persons in favor of Ukraine or its business entities, etc.

The article examines ways of reforming higher legal education in the conditions of armed aggression of Russian Federation against Ukraine and its European integration into the European Union. The current requirements of employers for law graduates of higher educational institutions are analyzed. The proposed vectors of reforming the educational process, in particular, from the corporate law course, through the introduction of innovative educational programs that meet international world standards, including EU requirements in the field of higher legal education. The need to develop and use interdisciplinary educational programs for the training of lawyers is substantiated. It is recommended that a separate section in these programs provide for the teaching of a corporate law course. Suggested topics from this course include, in particular, corporate law under martial law; adaptation of Ukrainian corporate legislation to the legislation of the European Union - status and prospects; the accession of Ukraine to the European Union as a factor in its victory over Russian aggressor country and other topics. A comparative analysis of EU directives and regulations and Ukrainian legislation regulating corporate relations was made.

Key words: Corporate law, European Union, adaptation, modernization, innovation, program, regulation, directive.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації проти України, що триває вже третій рік, та прогрес євроінтеграційних процесів, які відбуваються в нашій державі, вимагають подолання викликів у сфері вищої юридичної освіти. Один із важливих таких викликів – збільшення попиту з боку роботодавців на кваліфікованих випусників вищих навчальних закладів, які мають сучасну теоретичну та практичну підготовку у галузях податкового, адміністративного, договірної, господарського та корпоративного права. При цьому, високим попитом серед роботодавців користуються фахівці, які мають спеціалізацію у сфері корпоративних відносин, для юридичного супроводу підприємницької діяльності міжнародних корпорацій, що працюють в аграрному та інших секторах української економіки; участі в міжнародних і національних арбітражних і господарських судах при розгляді корпоративних спорів в інтересах компаній, які не виконують зобов'язань на користь контрагентів, що підтримують стосунки з державою-агресором або підсанкційними особами; судового захисту корпоративних прав іноземних і вітчизняних інвесторів; захисту в міжнародних арбітражах інтересів українських господарських товариств, які здійснюють поставки речового майна для Збройних сил України при порушенні зобов'язань перед ними іноземними компаніями; участі в судових процесах щодо стягнення коштів та інших активів із підсанкційних осіб на користь України або її суб'єктів господарювання тощо.

Стан опрацювання проблеми дослідження. Значний вклад у дослідження теорії і практики корпоративних відносин та підвищення якості підготовки юристів цієї спеціалізації внесли відомі вчені у сфері юриспруденції. Зокрема, В.Щербина проаналізував галузеву належність корпоративних відносин; О.Гарагонич розглянув правовий статус їх суб'єктів; А. Смітюх дослідив оптимальні засади корпоративного законодавства; О. Кологойда визначила принципи юридичної відповідальності в корпоративному праві; Л. Дорошенко обгрунтувала способи захисту сторін корпоративного договору; І. Коваленко та В. Поєдинок розглянули медіацію в корпоративних спорах; В. Резнікова, І. Кравець, О. Лукомська запропонували концепцію статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю; О.Вінник обгрунтувала визначення корпоративних відносин. Разом з тим, незважаючи на наявні публікації з даної теми та їх важливе значення для освітнього процесу, в науковій літературі недостатньо досліджені питання щодо модернізації освітніх програм відповідно до вимог Європейського Союзу (далі – ЄС).

Метою статті є аналіз проблем та шляхи їх вирішення в процесі викладання курсу корпоративного права на основі модернізації його освітньої програми, що відповідає міжнародним стандартам.

Виклад основного матеріалу. Згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті» від 14 травня 2024 року № 3642-IX, ефективним методом його вдосконалення є модернізація освітніх програм як одного із векторів реформування юридичної освіти. В даному законі для студентів передбачена можливість самостійно регулювати темп і тривалість навчання, а також, за потреби, змінювати спеціальність після року чи півтора навчання, завдяки запровадженню міждисциплінарних освітніх програм на бакалаврському рівні.

В цьому контексті, заступник міністра освіти та науки України Михайло Винницький зазначив, що реформа юридичної освіти зараз стосується трьох фундаментальних речей, над якими ми активно працюємо. По-перше, це зміна бюджетного фінансування, коли замовлення від держави буде мінімальним, але студенти зможуть отримати освітній грант та обрати університет і спеціальність. По-друге, реформування має стосуватись можливості залучити до викладання більше практиків. І по-третє, дуже важливо модернізувати зміст освітніх програм, особливо відносно регульованих професій, таких як правники [1].

Таким чином, уряд окреслив три основних вектори реформування юридичної освіти, одним із яких є вдосконалення змісту освітніх програм навчальних дисциплін. На наш погляд, їх оновлення, в тому числі програми з корпоративного права, слід здійснювати на основі інноваційної освітньої програми підготовки бакалавра права, розробленої за участі Агенства Сполучених Штатів Америки з міжнародного розвитку (далі – USAID), включивши до неї міждисциплінарні теми. Видання «Юридична практика» від 15 квітня 2024 року відмічає, що ця програма позитивно зарекомендувала себе в провідних вищих навчальних закладах України. Зокрема, Національному юридичному університеті ім. Ярослава Мудрого, Національному університеті «Одеська юридична академія», на юридичному факультеті Донецького національного університету ім. Василя Стуса та ін.

В розділі «Корпоративне право» вказаної програми зазначено, що мета цього курсу полягає в тому, щоб студент здобув загальне знання з корпоративного права, поліпшив розуміння питань щодо видів корпорацій, їх структур, принципів фінансування та корпоративного управління. Курс може охоплювати широке коло тем, як-то: переваги інкорпорації, принцип обмеженої відповідальності, статутний капітал, управління капіталом, розподіл прибутків, повноваження органів управління компанією, обов'язки директора, залучення капіталу та зобов'язання щодо звітності тощо.

При опрацюванні цих тем потрібно ознайомити студентів з українським корпоративним законодавством і законодавством Європейського Союзу щодо компаній (*acquis EC*). На лекціях, семінарських та практичних заняттях необхідно зосередити увагу здобувачів освіти, що за визначенням вікіпедії термін *acquis EC* (з франц. – «доробок») означає надбання європейської інтеграції у політичній, правовій і економічній сферах, яке будується на європейських спільних цінностях, визначених у статті 2 Договору про ЄС, у політичному і правовому значенні – це комплекс прав і обов'язків держав-членів ЄС. Студенти повинні зрозуміти, що поняття *acquis EC* означає інститут корпоративного законодавства Європейського Союзу в його правовій системі.

В процесі вивчення вказаних вище тем також буде доцільно провести порівняльний аналіз українського корпоративного законодавства з законодавством *acquis EC*, визначити стан і перспективи їхньої адаптації та запропонувати при обговоренні на семінарських заняттях розробку і прийняття Україною першочергових та поточних нормативних актів з цього питання.

У вказаній програмі також відмічено, що її змістовне наповнення, в тому числі з курсу корпоративного права, відповідає світовим стандартам вищої юридичної освіти та актуальним запитам юридичного ринку. Ми згодні з такою оцінкою програми, оскільки вона розроблена провідними професорами права із Сполучених Штатів Америки, Німеччини, Польщі, Норвегії [2, с. 14]. Дана програма також відповідає зобов'язанням України згідно Угоди про її асоціацію з ЄС.

Науковці, зокрема, Р. Стефанчук та Н. Кузнецова наголошують, що підписання Україною Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом покладає на нас важливий обов'язок привести національне законодавство у відповідність до загальних стандартів Євросоюзу у визначених галузях [3, с. 10]. Однією з таких галузей, наш погляд, самостійною, є корпоративне право. В той же час, серед відомих українських вчених існує інша точка зору про те, що корпоративне право є не самостійною галузю права, а підгалуззю господарського.

Зокрема, В. Щербина зазначає, що питання щодо правової природи, а точніше – галузевої належності корпоративних прав, так само як і щодо галузевої належності корпоративних відносин, відноситься до дискусійних в юридичній науці. Утім, їх чітке визначення має не так теоретичне,

як практичне значення, оскільки стане важливим кроком на шляху подолання кодифікаційних протиріч, подальшого удосконалення правового регулювання корпоративних відносин, зокрема завдяки кодифікації корпоративного законодавства, приведеного у відповідність міжнародних стандартів [4, с. 18].

Подібною точкою зору притримується також І. Лукач. Досліджуючи корпоративне право в системі права України, вчений робить висновок про те, що корпоративне право визначено як підгалузь господарського права на основі новітніх даних науки теорії права. Корпоративному праву притаманні як загальні принципи господарського права, так і власні корпоративні принципи [5, с. 4]. Безумовно, вказана точка зору заслуговує на увагу, але в даній роботі ми не будемо зупинятись на її аналізі, оскільки це потребує окремого наукового дослідження.

Як було зазначено вище, з огляду на важливе значення вступу України в ЄС, як одного із вирішальних чинників її перемоги над країною-агресором РФ, тема адаптації українського корпоративного законодавства до законодавства ЄС повинна бути включена в інноваційну освітню програму з корпоративного права. У цій темі, поряд з вказаними вище питаннями, студентам під керівництвом викладача потрібно також розглянути стан виконання рекомендацій щодо процесу вказаної адаптації. Ці рекомендації передбачені Планом заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України 9 лютого 2024 року № 133-р.

Зокрема, у пункті 60 розділу «Корпоративне право» даного плану вказано, що законодавство України необхідно приводити у відповідність з актами права ЄС в частині розкриття інформації про компанії та іноземні філії, заохочення довгострокової участі акціонерів в компаніях, а також пропозицій щодо їх поглинання.

Згідно пункту 61 цього нормативного акту відмічена також необхідність приведення законодавства України у відповідність з актами права ЄС у частині транскордонних операцій (конверсії, злиття та поділу) та використання цифрових інструментів і процесів у корпоративному праві. Це в свою чергу потребує розроблення та затвердження положення про форму і зміст структури власності юридичної особи та приведення законодавства України у відповідність з актами права ЄС у сфері корпоративного управління.

Наразі, цю вимогу вказаного плану, Україна вже виконала: Верховною Радою був прийнятий закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління» від 22 лютого 2024 року № 3587-IX. Аналіз його змісту показує, що він відповідає світовим стандартам та актам права ЄС з корпоративного управління. В цьому законі враховані також виклики воєнного стану і післявоєнної відбудови української економіки, передбачені шляхи їх подолання. Зазначено, що закон розроблений з метою удосконалення корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава. На цьому важливому аспекті доцільно зосередити увагу студентів при вивченні теми з корпоративного управління.

Слід підкреслити, що в процесі викладання курсу корпоративного права, тема його адаптації набула ще більшої актуальності з отриманням Україною статусу країни-кандидат в члени ЄС, про що 23 червня 2022 року лідери 27 країн-членів ЄС ухвалили відповідне рішення. Наступним кроком для України на шляху євроінтеграції було прийняття Європейською радою рішення від 14 грудня 2023 року про початок переговорів з Україною про її вступ до ЄС, що також вимагає посилення процесу зближення їхнього корпоративного законодавства.

Вчені, які досліджують корпоративні правовідносини, відмічають, що законодавство ЄС про компанії складається: 1) розділ *acquis communautaire*, який включає статті 43–48 Римського договору (Договору про заснування Європейського економічного співтовариства від 25.03.1957 р. (Рим.)), з якого виник нинішній Європейський Союз (ЄС); 2) Директиви. Визначають основні засади і принципи європейського корпоративного права кодифіковані, зокрема, в Директиві (ЄС) 2017/1132 від 14 червня 2017 року «Про деякі аспекти корпоративного права (законодавства про компанії)». При цьому норми директив створюють права і обов'язки для учасників корпоративних правовідносин; 3) Регламенти, вони створюють права і обов'язки учасників корпоративних правовідносин, але не потребують ратифікації державами-членами ЄС. 4) Рекомендації Єврокомісії – акти м'якого права; 5) міжнародні договори; рішення Суду ЄС та Європейський Модельний закон про компанії [6, с. 10].

Вимоги та рекомендації вказаних нормативно-правових актів та міжнародних договорів повинні бути враховані в українському корпоративному законодавстві при його адаптації до *acquis* ЄС. Це, зокрема, передбачено окремим розділом XVII «Адаптація законодавства» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [7]. Так, згідно статті 114 Угоди, сторони визнають важливість адаптації чинного законодавства України до законодавства ЄС. Україна забезпечує щоб існуючі закони та майбутнє законодавство поступово досягли сумісності з *acquis* ЄС.

Виконання Угоди та інших нормативно-правових актів з цього питання знаходяться під постійним контролем Європейської Комісії, яка періодично публікує відповідні аналітичні звіти. Так, наприклад, в аналітичному звіті від 01.02.2023 року вказується, що у сфері корпоративного права Україна демонструє певний рівень підготовки узгодження законодавства України з *acquis* ЄС, але у багатьох сферах залишається ще багато роботи, зокрема щодо ухвалених нещодавно актів *acquis* ЄС.

Щодо освіти, оцінка не настільки позитивна, оскільки в звіті відмічається, що спостерігається низький рівень залучення бізнесу до участі у програмах професійної освіти та навчання. Рівень якості навчання, наявність матеріалів і технічного обладнання закладів професійної освіти не завжди відповідає вимогам працедавців і особистим потребам здобувачів професійної освіти [8]. Незважаючи на те, що ця оцінка стосується професійної освіти, вища юридична освіта теж потребує свого вдосконалення. Зокрема, після вивчення курсу корпоративного права, студенти повинні вільно орієнтуватися в директивах і регламентах Європейського Союзу. Особливо це стосується нормативно-правових актів ЄС, до яких вже адаптовано українське корпоративне законодавство згідно Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» № 738-IX від 19 червня 2020 року.

В даному законі вказано, що на виконання зобов'язань України за її Угодою про асоціацію з ЄС, цей Закон та нормативно-правові акти Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, зазначені в цьому Законі, спрямовані на імплементацію актів законодавства Європейського Союзу у сфері ринків капіталу та організованих товарних ринків. Слід підкреслити, що вказані акти ЄС мають важливе значення (особливо в умовах воєнного стану) для встановлення дійсних бенефіціарних власників корпоративних прав країн-агресорів рф та білорусі. При наявності правових підстав до таких юридичних або фізичних осіб застосовуються міжнародні і українські санкції незважаючи на обмежену відповідальність у корпоративних відносинах.

Як зауважує О. Кологойда, в умовах обмеженої відповідальності деякі учасники корпорації стали уникати особистої відповідальності і взятих на себе зобов'язань, приховувати особу реального вигодонабувача під прикриттям «корпоративної вуалі» [9, с. 70]. До загарбницького вторгнення країни-агресора рф на територію України такі особи ухилялись, як правило, від сплати податків, а під час війни також уникають від застосування до них відповідних санкцій.

Ще одним важливим кроком до зближення корпоративного законодавства України до законодавства ЄС (*acquis* ЄС) стало прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» № 2465 від 27 липня 2022 року, що набрав чинності з 1 січня 2023 року. Як відмічає Л. Дорошенко у своєму монографічному дослідженні, в цьому законі набули подальшого розвитку правові інститути, правові конструкції корпоративного права ЄС, що були вже певною мірою адаптовані в законодавство України, але потребували модернізації з метою їх більш ефективного застосування. Зокрема такими інститутами є корпоративний договір, злиття і поглинання акціонерних товариств, договори, які опосередковують обов'язковий викуп та придбання акцій тощо [10, с. 7].

Окрім того, у вище вказаному законі, на нашу думку, згідно стандартів ЄС, регламентована процедура проведення загальних зборів акціонерів з використанням електронного голосування, що особливо важливо для України в умовах воєнного стану; наближені норми до Директиви № 2007/36/ЄС від 11 червня 2007 року про реалізацію окремих прав акціонерів у лістингових компаніях; передбачена можливість створення в акціонерних товариствах однорівневої структури управління; врегульовані питання відповідальності посадових осіб акціонерного товариства; приведені норми щодо злиття, приєднання, виділу та поділу акціонерного товариства у відповідності до Директиви № 2017/1132/ЄС від 14 червня 2017 року щодо деяких аспектів корпоративного права (законодавства про компанії).

Як показує аналіз змісту Директиви № 2017/1132/ЄС, вона досить детально регулює корпоративні відносини в компаніях. При цьому, згідно ст.86(b) вказаної Директиви, термін «ком-

панія» означає компанію з обмеженою відповідальністю. В українському законодавстві окрім терміна компанія також часто вживається термін господарське товариство, а ще частіше - товариство). Наприклад, закон «Про акціонерні товариства», закон «Про господарські товариства», закон «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та інші. При цьому, як в європейській так і в українській правовій системі на рівні законів закріплений один із базових принципів корпоративного права: принцип обмеженої відповідальності. Таким чином, українське корпоративне законодавство стосовно принципа обмеженої відповідальності адаптоване до законодавства ЄС.

В теорії корпоративного права обмежена відповідальність розглядається як один із принципів корпоративної відповідальності. Такий висновок робить О. Кологойда досліджуючи правову природу інституту юридичної відповідальності в корпоративному праві. У вказаному дослідженні, на наш погляд, цілком обґрунтовано відмічається, що до принципів корпоративної відповідальності віднесено принципи відокремленості відповідальності компаній та її учасників, повного відшкодування збитків, персоналізації, спеціалітета, диференціації, а також обмеженої відповідальності (limited liability) учасників. При цьому їх відповідальність обмежена у межах внесків до статутного капіталу (ризик понесення збитків) [11, с. 59].

Так, згідно статті 3 Закону України «Про акціонерні товариства», акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, лише в межах номінальної вартості належних їм акцій. У разі вчинення протиправних дій товариством або іншими акціонерами до акціонерів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права. Вказаний принцип передбачений також в статті 3 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»: товариство не відповідає за зобов'язаннями своїх учасників.

Отже студенти після вивчення курсу корпоративного права повинні знати зміст його основних нормативних актів (як українських так і ЄС) та відпрацьовувати їхнє застосування на семінарських і практичних заняттях на основі модельних ситуацій та розроблених схем вирішення, використовуючи сучасні цифрові технології. При цьому, як відмічає О.Вінник, необхідно враховувати міжнародний досвід (насамперед ЄС) з огляду на транснаціональний характер цифрових технологій та курсу України на адаптацію власного законодавства до права ЄС [12, с. 31]. Доцільно здійснювати порівняльний аналіз нормативно-правових актів України та ЄС, що регулюють корпоративні відносини. Буде корисним також доповідати результати такого аналізу на презентаціях, круглих столах, науково-практичних конференціях та опубліковувати в наукових виданнях під керівництвом викладачів.

Висновок. Юридичний ринок праці в умовах воєнного стану та прогресу євроінтеграції України на шляху до вступу в ЄС вимагає реформування правової освіти та вивчення курсу корпоративного права як частини міждисциплінарної навчальної дисципліни. При цьому за основу її викладання доцільно взяти інноваційну освітню програму підготовки бакалаврів права (розділ «Корпоративне право»), розроблену за підтримки Агенства Сполучених Штатів Америки з міжнародного розвитку (USAID), яка враховує світові стандарти вищої освіти, в тому числі ЄС, та сучасні вимоги роботодавців щодо фахівців цієї юридичної спеціалізації. Буде корисним давати студентам завдання для підготовки рефератів з огляду практики розгляду Верховним Судом, третейським судом при торгово-промисловій палаті України та Високим судом Лондона справ по корпоративним спорам, в тому числі, що виникли під час збройної агресії РФ проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. USAID сприяє впровадженню світових стандартів викладання права в університетах України. Юридична практика від 15 квітня 2024 р. URL: <https://pravo.ua/usaaid-spryaie-vprovadzhenniu-svitovykh-standartiv-vykladannia-prava-v-universytetakh-ukrainy/>.
2. Ділейн Р. Свенсон; Томас Х. Спіді Райс; та ін. Інноваційний навчальний план підготовки правника в Україні. Програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя». Видав. USAID| UKRAINE. 41 с.
3. Стефанчук Р., Кузнецов Н. Вступ до актуальної теми. *Право України*. 2021. № 12. С. 9-10.
4. Щербина В. Галузева належність корпоративних відносин і проблеми їх законодавчого регулювання. *Право України*. 2021. № 6. С. 14-25.

5. Лукач І.В. Предмет, метод та принципи корпоративного права України. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 3. С. 4–11.
6. Кологойда О.В., Гарагонич О.В., Дорошенко Л.М. Заг.ред. Кологойда О.В., Гарагонич О.В., Дорошенко Л.М. Корпоративне право Європейського Союзу. Підручник. Київ. Видав. Ліра-К., 2023. 392 с.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text редакція 30.11.2023 р. Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014.
8. Робочий документ персоналу комісії (Європейської комісії) Аналітичний звіт від 01.02.2023 р. URL: [analychnyy_zvit_ytk_ukrayins_kyu_pdf](#).
9. Кологойда О. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. № 6. 2021. С. 59–77.
10. Дорошенко Л.М. Договори у корпоративному праві: прблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер. 2023. 542 с.
11. Кологойда О. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. № 6. 2021. С. 59.
12. Вінник О.М. Право цифрової економіки України: навчальний посібник. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2023. 270 с.